

Papp György

A hagyományos írásmód elvének jelenlegi állásáról

0. Amikor Szarvas Gábor adai ünnepén az írott nyelvünk jelen- és jövőképéről szólnunk, és talán a Gutenberg-galaxis megrendüléséről is beszélünk, esetleg időszerűtlennek is tűnhet a múltba, hagyományba fordulás. Valójában pedig minden emberi dimenziókban, ügyünkben a jelen és a múlt édestestvérei egymásnak, a problémák és megoldások azonos tengelyén helyezkednek el.

Helyesírásunk fordulópontjáról már hallhattunk egy előadást. Írásbeliségünk évezredes történetében igen sok volt belőlük. Ezekhez képest a hagyomány az állandóság szinonimája, a folyamatosság nem mindig vita nélküli döntések eredményeként való érvényesülése, amelynek még a legutóbbi fordulat után, az 1984-ben megszületett 11. szabályzatban is megmaradt a szerepe, sőt a korábbi aránya is. Érdekes itt Fábián Pálék összefoglaló jelentésére is hivatkoznunk (Fábián Pál – Szemere Gyula: A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásáról), akik szerint – írásbeliségünk kiegyensúlyozottságának, letisztulásának bizonyítékeként egyre kisebb az erőteljes fordulatok, szempontváltások esélye. Múlt, jelen, jövő közelít egymáshoz.

1. Itt és most mégis hasznosnak látszik a hagyomány elvének állásáról szólnunk, a következő okokból:

1.1. Mert értelmezése, érvényének terjedelme a hiedelemmel szemben korántsem egyértelmű, még megítélésének pozitív vagy negatív mivolta sem.

1.2. Mert a hatálya alá tartozó jelenségek köre is megnyugtató tisztázásra vár.

1.3. Mert a „most” mellett az „itt” is több szempontú. A többnyelvűség, a kisebbségi lét körülményei között a hagyomány is átértelmeződik, a kontrasztivitás, az önazonosság területi, szociolingvisztikai, sőt nyelvpolitikai vonatkozás elemeivel gazdagodik, vagy éppen szegényedik, ha kiteljesedése akadozik.

1. 4. Mert a hagyomány elve már régen nem csak az írásképre vonatkozik, hanem az íráskép bizonytalanságai, visszahatása következtében már a kiejtésre, élőnyelvre is.

1. 5. Azért is, mert ezzel ünnepeltünk, Szarvas Gábor előtt is tiszteleghetünk, aki harcos kiállással fogalmazta meg és védelmezte az ortográfiával kapcsolatos nézeteit, többek között az *ly* használatát is.

2. Hogy hány elv van, közülük melyik az alapelv, melyik csak elv, az ma sem egyértelmű – hiszen például a 10. kiadás szellemében a nemzetköziség princípiuma is megkörvonalazódott, most pedig kategóriaként tételelesen a nyomát sem találjuk. Súlyuk, arányuk az akadémiai helyesírás egész történetében még összetettebb és változóbb, nemkülönben a nemzetközi, kultúraközi viszonyításokban. Mi valljuk, hogy ha helyesírásunk legfőbb elve a kiejtés, a fonetikus íráskép, a szerb ortográfusok ugyanezt teszik, a megoldási gyakorlatunk látszólag mégis homlok-egyenest ellenkező: lök – lökdös (lögdös), dob+pergés – dobpergés és nem doppergés. Viszont Srbin – srpski. Tehát a mi fonetikus elvünk csak a szóelemzés elvével kiegészülve igaz, de továbbra is kétséges a kérdés, hogy a szóelemzés, etimológia a morfémahatárookra érvényes-e, vagy a jelalaki, jelentésbeli összefüggésekre is kiterjed.

Egyik alapozó tanulmányában Deme László (Helyesírási rendszerünk logikája, Nyr. 1964. 3) azt a véleményt is megkockáztatja, hogy írásunknak voltaképpen egyetlen alapelve van, a kiejtésé, mert hiszen az egyszerűsítés pusztán grafikai művelet, a hagyományé „tulajdonképpen azokat az eseteket menti és magyarázza, amelyek egy korábbi hangjelölési rendszerből (talán kiejtésből) öröztek meg, a szóelemzés viszont csupán az ejtés érvényesülésének szóelemhatárait szabja meg.”

2.1. Deme akkor a hagyományt tehát nem is tekintette alapelvnek, mert nagyon kis hatáskörű, a valamikori kiejtéstükrözésre korlátozódik. Szinte teljesen hiányzik a tradíciók pozitív előjelű értelmezése. „Helyesírásunk bizonyos esetekben a hagyományt követi a mai hangjelölési rendszer, a mai kiejtés rovására, vagy a szóelemzésére (1964), „Korábbi írásszokást örözött meg ortográfiánk” (Ágoston Mihály 1982. Erre a jelenségcsoportra tehát mintha a *Tarde venientibus ossa – A későn jövőknek a csontok* latin közmondás ellenkezője lenne az igaz. Nem az évszázadokon átívelő információ, kultúra azonosítását, azonosságát, a makrokommunikáció lehetőségét jelentő eszköztárra tekintünk bennük, hanem elszigetelt kövületekre, amelyeket szervíteni nem tudván, körülzárt és túlhaladott az élet, mert az általános szabályokat és a didaktikai magyarázatokat alkotók létükre nem tudnak a jelenidejűségben értelmezhető magyarázatot adni.

2.2. A hagyomány alapelvének vagy elvének körébe szokásosan három jelenségcsoportot szoktak utalni, az *ly*-ont, vagyis a *j* hang kétféle jelölését, a régies írású családnevekét, és olyan eseteket, amikor egy-egy szó ma már nem érzékelhető, érthető íráshagyományt követ (utca,

pünkösöd). Tágabb, lényegesebb értelemben azonban ide tartozik a zárt *ë* minket közelről érintő jelöletlensége, a *dz*, *dzs* egységes hangként jelölésének dilemmái, a nemzetközi idegen szavak más jelölési hagyományai (*ch*, *x*, *gz*, *th*), az egybeírás megszokásból eredő esetei (gyorsvonat), bizonyos tulajdonnevek magyaros hasonítású alakjai (Verne Gyula), a nagy kezdőbetűk kitüntetettségi funkcióinak terjedelme (nőnap, mohácsi csata), sőt a betűink írott és nyomtatott formái – amely bizony igen bomlani látszik mindennapi iskolai gyakorlatunkban (műszaki írás, betűformálás, vonalvezetés), valamint a betűjegy-kettőzés, -kombinálás, illetve a mellékjelezés megléte, aránya, szerepmegoszlása is.

2.3. Noha minden felsorolt részkérdés figyelmet érdemelne, mi a továbbiakban csak két jelenségcsoport, az *ly* és a régies írású családnevek sorsával, jelenével kívánunk néhány gondolat erejéig részletesebben foglalkozni.

3. Mint már korábban utaltunk rá, a hagyomány elve a kijelölt esetekben sem csak írásmód, írásképe kérdése. Igaz, ortográfiánk megalkotóinak szándéka szerint másodlagos az élőnyelv viszonylatában, eszköztárában annak mása, annak törvényeit tükrözi, de már régen mindez visszafelé is igaz. Másrészt vannak írásmód-gondú ejtett neveink mellett ejtési gondokat jelentő írásképeink is (Zách Felicián, Weöres Sándor).

4. Mint köztudott, az *ly* – mint Benkő Loránd is megállapította, egy hajdanvolt közkeletű hangunk írásképi emléke, ha úgy tetszik, porhüvely, amely megvolt a 18. századig az egységes nyelvben, azóta kihalt, a palóc és a dunántúli nyelvjárásokba visszahúzódva halódik, a j-zés, l-zés tendenciái között őrlődve, kopva. Kérdéskörének

könyvtárnyi irodalma van, jelöléstörténete is (l', ly, li külön figyelmet érdemelne).

Amint azt Benkő Loránd (1953), Pásztor Emil (1977), Fábíán Pál tanulmányaiból (pl. 1984) kiderül, életének, utóéletének, íráskép-létének több korszaka, fordulópontja van: *a részleges eltűnés*, amelynek okait, befolyásoló tényezőit nehéz lenne már egyértelműen tisztázni. A *j* hang jelölésének előtérbe kerülése, egészen az önálló betű létének megkérdőjelezéséig, amelynek vitája, érvei és ellenérvei máig folyamatban vannak, soha sem tudhatjuk, hogy végleges nyugvóponttal-e.

A jelenség, maga az *ly* hang eltűnése, *j*-vé átminősülő hangjelölése egyedülálló magyar fejlemény, de szimmetriái, rokonesetei megtalálhatók más nyelvekben, kultúrákban, például a franciában a *h*, vagy a szóvégi néma *e* sorában, sőt még a megőrzésükért, kiirtásukért folyó szociolingvisztikai természetű mozgalmakban, törekvésekben is. Igenlésük, tagadásuk mozgásformái az elit vagy plebejus szembenállásokat követték, követik ma is. Ennek kapcsán hadd tegyünk egy implikációs összefüggésre vonatkozó megjegyzést: A nagy, hagyományos kultúráknak, civilizációknak általában sokrétű, több hagyományrétegtű írásrendszerük van, és ez inkább szolgált előnyükre, mint hátrányukra. Az igény és az igényesség minden szabályt emberközelbe hoz.

4.1. Mint Szemere Gyula (1974) is nyomon követi, az *ly j*-vé válása egy idő után az irodalmi művekből is kimutatható, például Dugonics András Etelkájából, a XIX. század elejére az elméleti viták is egyre élesedtek, a század végére pedig végletesen kiéleződnek. Szigetvári Iván (1889) érvelése még sokszor fog visszatérni: „...miért

írunk és tanítunk egy betűt, amelyet kimondani sem tudunk, mert neki megfelelő hang nem létezik.” Balassára is hivatkozva folytatja: „ez a legtöbb vidéken j-nek, vagy l-nek hangzik. Albert János (1894): „Részemről idejét múlt hagyománynak tartom, legcélszerűbb volna minél előbb kiküszöbölni az ortográfiánkából.”

Szarvas Gábor viszont, akinek helyesírási, ortográfiai nézeteiről illenék legalább külön tanulmányt írunk, még azt is súlyos hibának tartotta, hogy korának színészei a pályát pájának, a Mihályt Mihájnak mondják. Tehát védte az *ly*-t, mert a két uralkodó kiejtés az *el* és *j* között közvetítő szerepet játszik, és sok helyen „teljes erejében díszlik”, meg is kell tartani, míg a két fejlemény között el nem dől a „harc”. Mint egy másik cikkében mondja, sokan tiltakoznának, ha Göre Gábor módjára mejjet, pisztojt írnánk (1874).

4.2. Ezután a vita, az érvek szembesülése egy évszázadig folytatódik, ma is tart. Próbált érvelni Takács Etel (1950) az *ly*-es kivételek pedagógiaellenes megtanításával 1950-ben, Lőrincze Lajos 1954-ben országos körkérdést intézett különböző rétegegekhez eltörlése érdekében, a 9. Szabályzatban mégis megmaradt, és ezt Benkő Loránd meg is indokolta: a töretlen hagyomány az idő előrehaladtával csak növekedett, a közgyakorlatba teljesen fölivódott, tévesztése a hibáknak csak kis százaléka.

4.3. A következő fordulat, a helyesírási szabályzat 11. kiadása után, 1984 táján a viták ismét felélénkültek. Ismét következtek a körkérdések, például Pásztor Emil kezdeményezésére, aki (Egy kis közvéleménykutatás az *ly* betű megtartásáról Nyr. 1977) több fordulóban egyetemi hallgató fiatalokat kérdezett azzal a feltételezéssel, hogy egy-

értelműen el fogják utasítani. Csalatkozott hipotézisében. Hasonló véleményt fogalmazott meg Búvári Márta is – Takács Etellel is vitába szállva. (Nyr. 1984.) És végül a 11. kiadásban is maradtak az *ly* és példái, esetei.

4.4.1. A helyesíró által alkotott saját szöveg vagy válogatott esetek meglétével.

4.4.2. Az *ly*-es szavak, alakulatok alapszókincshez vagy peremszókincshez tartozásával. Folyó – zszindely, szűly, fustély, ispotály, gomolya stb.

4.4.3. A jelölt hang időtartamával: szűllyed, gally.

4.4.4. Nagyon érdekes a környezeti *j* hang és betű belső interferenciája: varlyúhály*, felyezet*, tehát jelen van a hiperkorrekció jelensége is.

4.4.5. Befolyásoló tényező a *j* értékű *y* megjelenése is, boy, valamint a morfémahatáron feltűnő *l+j* kapcsolat is: teljhatalom.

4.4.6. Külön figyelmet érdemel a kétnyelvűségi körülményeink közepette, hogy a szerb nyelvben létező hang az *lj*. Érdekessé teszi a toldalékolást, mert a Matavuljlyal esetében feltámadni látszik tetszhalott hangunk.

5. A diagnózishoz terapia kellene, Pásztor Emil kísérletezett újabb csoportosítással (Az *ly* betűt tartalmazó szavak eddigi és újabb rendszerezése Nyr. 1998), én inkább a jelentésmagyarázattal, a motiváltsággal – változó eredménnyel. Úgy tűnik, generációról generációra messzebb kerülünk az ösztönös, hallás utáni ráérzéstől.

6. Az előzővel eredetben érintkező, de egészen más természetű kérdéskört képeznek a régies írású családneveink, amelyeknek didaktikailag is csak egy kiemelt, elit rétegében mozgunk, nagyjaink nevét tanulva, a lehetséges rendszerük a dolgok jelenlegi állása szerint nagyon nehe-

zen vehető számba, vagy számbavehetetlen. Ami lezárható, az a hagyományos megoldások ejthető, ejtett hangokhoz rendelhető eszköztára, például a Nyelvművelő kézikönyvben, azzal, hogy ugyanazon ejtett hangnak vannak szervesen kialakult szinonim eljárásai. *Cs – ts, ch, c–cz, ts*, amelyek közül a név viselője ízlésének, hagyományainak megfelelően választott. Igaz, Damjanich János úgy is írhatta volna nevét, ahogyan Léphaft Pál neki tulajdonította¹ a Magyar Szóban: Damjanits, de nem így tette vértanú hősiünk.

6.1. Családneveinknek csak egy szűkebb része igazán történelmi korú, abból az időből való, amikor még az az írásmód volt általános használatban, a zöm későbbi fejlemény, sokszor idegen eredetű nevet honosít, bizonyos idegenség, vagy pejoratív vonatkozás információját próbálja kendőzni. Ennek igazolására könnyű példát találni: Eördögh, Beöröndy, Németh, Czuczor. Ladó János egyik tanulmányában (Családnevek kiejtési gondjai, Nyr. 1964.) egész galaxist, arzenált találunk belőlük, számos példa a szétfejlődésre, alaki hasadásra is utal közülük. Pl.: Szalai – Zalai.

6.2. Ez súlyos gondokat okoz a nevek kiejtésében is. Zách, Melich, Weöres, főleg a háttér ismerete nélkül.

6.3. Az utóbbi 50–70 év nem kedvezett ennek a hagyománynak, sokszor nyilvánították rangkórságnak, úri cifraságnak, irtották ki a családi szokásrendből.

6.4. A nemzetiségi közösségekben a hivatalos névhasználat drákói törvényei révén ez a pusztulás sokszorosára hatványozódott. Nincs, nem volt magyar anyakönyvezés, nem kedvezett ennek egyetlen hivatalos érintkezés, a személyi igazolvány, sőt még az iskola sem minden

esetben. Azt hinnénk, a hivatalosság hatálya ott legalább véget ér, ahol „nevemet hibátlanul írják fejem fölé, ha eltemet, ki eltemet”. Ebben is csalatkozhatunk szerb temetkezési vállalatok esetében, ha azok csak cirill betűálmánnyal rendelkeznek.

6.5. Mindennek következtében vált be a szerb névváltozat aláírásnál, és az önazonosságot érzelmileg igen jól szolgáló hagyományos elemek részleges vagy teljes hiánya felnötteknél, és amint az aláírásjegyzékek², dolgozatfüzetek bizonyítják, a gyerekeknél is. A magánhangzók hagyományos megoldásai szinte teljesen eltűnnek és igen leszűkülnek, a mássalhangzós szerkezetek is, a betűkettőzés, betűkombinációk: Német, Horvát, Varga, Kis, Pap, Rekecki, Vas, esetleg az idegen eredetű nevek őrzik a hagyományt.

6.6. Mostanában valami visszafordulni látszik bizonyos homogén közösségekben, bár az igazi közönségszolgálati útmutatáshoz délvidéki regionális családnévjegyzékek kellenének, a lehetséges megoldások kialakítására, a régi szokások visszaállításához.

Tapasztalhatók természetesen gyermekbetegségek is, mint az utónevek hagyományos hangjelölései. Ferencz, Judith, Edith.³

7. A használati, állapotí gondok még a másodlagos névhasználatnál is felbukkanhatnak. Kossuthfalva de Tótfalu, vagy Tóthfalva, de ezeknek inkább örülhetünk, mint bánkódhatunk rajtuk, mert egy új használati funkció testesülhet meg.⁴

Jegyzetek

1. Léphaft Pál a Magyar Szóban megjelent karikatúrájába írta be Damjanich János nevét Damjanits formában.

2. Több általános iskola magyartanárát kértem meg, hogy gyűjtse be a tanulók saját kezű aláírásait. Megdöbentő volt az eredmény a családnevek hagyományos írásának tekintetében.

3. Egyetemi hallgatóink között is, de más esetekben is tapasztalható az utónevek írásában a hagyományos írásmódhoz való ragaszkodás. Volt egy érdekes esetem középiskolai tanárként. Egyik tanulóm dolgozatfüzetének borítóján ez állt: Német Lajosh. Kérdésemre, hogy miért írta ilyen furcsán a nevét, azt válaszolta: az ő nevében – korábban már felhívták a figyelmét, van néma h.

4. Tóthfalu h nélküli formája, a Tótfalu évtizedekig szerepelt. Amikor a kanizsai községen belüli használatban ezt megváltoztattuk, akkor is tapasztalható volt az idegenkedés, mondván, hogy a falu alapítója nem volt akkora személyiség, mint Kossuth. A mi érvünk a következő: Ha falualapítóként jó volt h-val a neve, a hagyományt a településnévnek is kell tükröznie.

Hivatkozott szakirodalom

1. Ágoston Mihály: Ágoston 1982. Mai magyar írás, Újvidék Tankönyvkiadó intézet
2. Benkő 19533. Benkő Loránd: A magyar ly hang története, Nytud. Ért..
- 2/a Búvári 1984. Búvári Márta: Nyr. 1984.1. sz. Bp. 1953
3. Deme László 1964. Helyesírási rendszerünk logikája, Nyr. 1964. 32–47. 3. 232–247.
4. Fábián 1981. Fábián Pál: A ly és helyesírási szabályzatunk 11. kiadása. In. Hajdú Mihály–Kiss Jenő szerk. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének évfordulójára, Bp. 1981.
5. Fábián–Szemere 1984. Fábián Pál–Szemere Gyula: A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásáról, Nyr. 385–407.
6. Ladó János: Családnevek kiejtési gondjai, Nyr. 1964.
7. Pásztor 1977. Pásztor Emil: Egy kis közvéleménykutatás az ly betű megtartásáról, Nyr. 1977.
8. Pásztor 1998. Pásztor Emil: A ly betűt tartalmazó szavak eddigi és újabb rendszerezése, 1998. 2. sz. 172–182.
9. Szemere 1974. Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története (1832–1954) Akadémiai Kiadó Bp.
10. Szigetvári 1889. Szigetvári Iván: Nyr. XVII. 360.
11. Takács 1950. Takács Etel, Nyr. LXXIV.90.